

Afaq Quluzadə

<https://orcid.org/0009-0004-3333-3204>

Assistant Professor, Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Archeology, Ethnography and Anthropology, Azerbaijan, afaq-quluzade@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Quluzadə, A. (2023). Naxçıvanın Orta Əsr Türbə və Məscid Kitabələri Xarici Şərqsünasların Tədqiqatlarında. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (6), 2073-2087.

Naxçıvanın Orta Əsr Türbə və Məscid Kitabələri Xarici Şərqsünasların Tədqiqatlarında

Öz

Tarix elminin epigrafiya sahəsi paleografiyaya yaxın bir fənn kimi, kitabələrin, daha doğrusu, müxtəlif materiallar – daş, qaya səthləri, gil və terrakot (bişirilmiş gil əsaslı material), ağac, metal, dəri, sümük, saxsı, parça, şüşə üzərində müxtəlif üsullarla yerinə yetirilən yazıların elmi tədqiqi deməkdir. Yunanca “cızmaq”, “daş üzərində cızmaq” mənasını verən epigrafiya abidə anlayışının təriqi əsasən XX əsrin 30-50-ci illərində formalaşmışdır. Bu materiallar üzərindəki kitabələr xüsusi tarixi və mədəni irs fondudur. Epigrafiya yazılar yaşayış məskənlərinin tarixinin araşdırılması, yerli əhalinin sosial tərkibi haqqında məlumat əldə edilməsində rolunu oynayan mühüm köməkçi mənbələrdir. Tədqiqat obyektini kimi seçilən Naxçıvan bölgəsinin XII-XV əsrlərə aid ərəb-farsdilli epigrafiya materialları kəmiyyət etibarilə az olsa da, xətt xüsusiyyətləri, mətnlərin tərtibi, kitabələrin həkk edildiyi materialın müxtəlifliyi, mətnlərdəki tarixi faktların əhəmiyyəti baxımından sonrakı dövrün kitabələrindən daha dolğun və zəngindir.

Açar sözlər: Yusif bin Kuseyir türbəsi, Möminə xatun türbəsi, epitafiya, Əcəmi Naxçıvanı, Qarabağlar türbəsi, ərəb epigrafiyası, kufi xətti

Medieval Tomb and Mosque Books of Nakchivan in the Research of Foreign Orientalists

Abstract

The epigraphic field of historical science, as a subject close to paleography, is the study of inscriptions, more precisely, on various materials - stone, rock surfaces, clay and terracotta (fired clay-based material), wood, metal, leather, bone, pottery, fabric, glass, in various ways means the scientific study

of the writings. The definition of the concept of epigraphic monument, which means "scratch" or "scratch on a stone" in Greek, was mainly formed in the 30s and 50s of the 20th century. The inscriptions on these materials are a special historical and cultural heritage fund. Epigraphic inscriptions are important auxiliary sources that have a role in researching the history of settlements and obtaining information about the social composition of the local population. Although the Arabic-Persian epigraphic materials of the 12th-15th centuries of the Nakhchivan region selected as the research object are few in quantity, they are more complete and rich than the inscriptions of the later period in terms of the characteristics of the lines, the composition of the texts, the diversity of the material on which the inscriptions were engraved, and the importance of the historical facts in the texts.

Keywords: *Yusif bin Kuseyir mausoleum, Momina Khatun tomb, epitaph, Ajami Nakhchivani, Karabakhlar tomb, arabic epigraphy, kufic script*

Giriş

Epiqrafik abidələr dövlətin və xalqın həyatında bir çox tarixi hadisələri, görkəmli şəxsiyyətlər haqqında əhəmiyyətli fakt və məlumatları gələcək nəsillərə çatdırmaqda mühüm əhəmiyyət daşıyır (Teoriya i metody issledovaniya vostochnoy epigrafiki, 2006). Qərbi Avropa tarixşünaslığında epiqrafik yazılar müxtəlif bərk materiallardakı yazı növünə aid edilir (Kloos, 1980, s. 2). Naxçıvanın tarixi abidələri üzərindəki ərəb əlifbasının müxtəlif xətt növləri – kufi, nəsx, süls, nəstəliq və b. xətlərlə həkk edilmiş kitabələr XIX əsrdən başlayaraq ayrı-ayrı səyyahların, həvəskar tədqiqatçılar və mütəxəssislərin marağına səbəb olmuşdur. Bu axtarış və tədqiqatlar Qərbi Avropa, rus mütəxəssisləri və səyyahlarının səfərləri, həmçinin bir sıra elmi ekspedisiyaların təşkili ilə əlaqədar olmuşdur (Guluzade, 2022). Ərəb və farsdilli kitabələrin fransız və alman dillərinə tərcümə edilməsi Avropa alimlərində böyük maraq doğurdu. Bölgənin memarlıq abidələrinin təsviri, kitabələrinin surətləri, oxunuşu və şərhini əhatə edən əsərlərin hazırlanması və nəşr edilməsi təcrübəsi Fransa, İngiltərə və Almaniyada çıxan elmi nəşrlərdə yayılmışdır (Guluzadeh, 2015, s. 69-73). XVII əsr fransız səyyahı J. Tavernyenin əsəri bölgənin iqtisadi-siyasi və təsərrüfat həyatı ilə yanaşı qədim abidələr haqqında diqqətəlayiq müşahidələri özündə əks etdirir. Müəllif həmçinin Naxçıvan şəhər mərkəzinin bərpa edilməsi işlərinin görülməsi barədə məlumat verir (Tavernier seyahatnamesi, 2010, s.16-17). Səyyah J.Şardenin Şərur, Culfa və Naxçıvan abidələri haqqında qeydləri vardır (Şardən, 1994). 1822-ci ildə R.Ker-Porter Naxçıvan şəhərindəki “Came” və “Zaviyə” məscidləri və iki türbə, həmçinin üzərində ərəb əlifbası ilə yazılar həkk olunan qoç heykəli haqqında məlumat dərc etdirmişdir (Ker Porter, 1822, s. 211).

Fransız arxeoloqu J. Dyelafuanın əsərində Naxçıvan memarlıq abidələri, o cümlədən “Atabəy günbəzi”, həmçinin Qarabağlar abidələr kompleksinə daxil olan qoşa minarələr haqqında qısa məlumat və şəkillər verilmişdir (Dieulafoy, 1987, s. 24-28). D. Monpere Naxçıvan abidələri haqqında Qərbi Avropa oxucularına məlumatlar çatdırılır (Dubois de Montpreux. Mines de sel de Nakhtchevan).

1. Türbə kitabələri

Epiqrafik yazıların mühüm daşıyıcılarından biri və ən əhəmiyyətli monumental memarlıq abidələridir. Naxçıvanın kitabə işləmə sənətkarlığının inkişafı və formalaşması, xüsusilə xatirə tikililərinin memarlığında öz əksini tapmışdır. Yusif bin Kusayr, Möminə xatun və Qarabağlar türbələri islam memarlığının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini, üzərindəki yazılar isə monumental epiqrafikanı günümüzədək qoruyub saxlamaqdadır. Bu abidələr üzərindəki ərəb və farsdilli kitabələr maddi-mədəniyyət nümunələri sırasında xüsusi yeri olan və spesifik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən orijinal əsərlərdir.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani (XII əsr) tikdiyi abidələr üzərində xalqın bədii mədəniyyətinin ən qədim növlərindən olan daş üzərində nəbati naxış və həndəsi ornament sənətinin bariz nümunələrini yaratmışdır. Bu mənada Əcəmi abidələri orta əsrlər dövrünün üzlük tavalər şəklində işlənən tikinti epiqrafikasının parlaq nümunələri hesab edilir. XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq rus şərqşünasları tədqiqat aparmaq üçün Qafqazın digər əraziləri kimi Azərbaycana da göndərilirdi.

P. Keppen 1836-cı ildə dərc olunmuş məqaləsində göstərir ki, bu yazıların mövcudluğu şərqşünaslara məlum olsa da, ilk dəfə D. Monpere tərəfindən surəti çıxarılmış və A.Humbold tərəfindən Parisə göndərilmişdir. D. Monperenin Qafqaza səyahəti zamanı çəkdiyi şəkillər və üzü çıxarılmış yazılarla Prussiya vəliəhdi də yaxından maraqlanmış və bir neçə şəkil və yazıların surətinin ona verilməsini xahiş etmişdir (Keppen, 1836, s. 6). 1851-ci ildə İ. Şopen Naxçıvan şəhərində kərpiclə hörülmüş və Qurandan götürülən yazılarla bəzədilmiş nəfis bir türbənin olduğunu qeyd etsə də, səhvən bu abidənin Ağqoyunlu padşahı Uzun Həsənin vəziri Atabəyə aid olduğunu yazmışdır. İ. Şopenin Qarabağlar türbəsi və Ordubad məscidləri haqqında da qeydləri vardır (Shopen, 1852). Naxçıvanın epiqrafik abidələrinin öyrənilməsində Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü N.Xanikovun (1822-1872-ci illər) mühüm rolu olmuşdur (Krachkovskaya, 1956, s. 3-15). N.V. Xanikovun tədqiqatlarından biz Naxçıvanın epiqrafik irsi haqqında qiymətli məlumatlar öyrənə bilirik. N. Xanikov XIX əsrin 40-50-ci illərində yaratdığı müxbirlər şəbəkəsinin ona göndərdiyi bir çox kitabələrin estampları və şəkilləri vasitəsilə Naxçıvan

və Ordubad ərazisindəki XII-XVIII əsr abidələrini tədqiq etmişdir (Quliyeva, 1997, s. 44-49). Əslində, N. Xanikovun 1848-1852-ci illərdəki araşdırmaları ilə Naxçıvanın epiqrafik abidələrinin elmi surətdə öyrənilməsinin əsası qoyulmuşdur, desək səhv etmərik (Khanykov, 1862). Onun Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin arxivində saxlanılan və V. Kraçkovskaya tərəfindən ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilən bir neçə memarlıq abidələrinin sulu boya ilə çəkilmiş şəkilləri və kitabələrinin illüstrasiyası verilmişdir (Krachkovskaya, 1948, s. 19-40). Naxçıvan şəhərində ucaldılan Yusif bin Kusayr türbəsinin üzərindəki kitabələr dünya mədəniyyəti tarixinə daxil olan epiqrafik abidələr sırasındadır. Türbənin frizi, giriş qapısı üzərində və ikinci üzündə sadə, həndəsi kufi xətti ilə ərəb dilində kitabələr yerləşdirilmişdir. Qapı üzərindəki kitabə (ərəb dilində, həndəsi kufi xətti):

هذا المشهد الخواجه الرئيس الاجل زكى
الدين جمال الاسلام مقدم المشايخ يو
سف بن كثير [النياز] بتاريخ شوال سنة سبع و خمسين وخمس مائة

Tərcüməsi: Bu türbə xacə, hörmətli rəis, dinin saflığı, islamın camalı, şeyxlərin başçısı Yusif bin Kusayr ən-/Niyaz/-ındır. Beş yüz əlli yeddinci ilin şəvval ayı tarixində /Şəvval 557-ci h.i.=13.9.-11.10.1162- ci il/.

Kitabəni ilk dəfə öyrənən N. Xanikov birinci oxunuşda bəzi sözləri yanlış oxumuşdur: a) birinci sətirdəki الرئيس əvəzinə الرشيد; b) ركن الدين زكى əvəzinə ركن الدين; c) في əvəzinə هـ hərfini yazmışdır. Türbənin inşa kitabəsinin qrafik təsviri N. Xanikovun “Albom”unda öz əksini tapmışdır. Albomda kitabə əvvəl abidənin şəklilə eyni – 78-ci nömrə ilə qeyd edilmiş, sonra silinərək 8 rəqəmi saxlanılmışdır. Kitabənin ikinci çapında da illüstrasiya həmin nömrə altında verilmişdir. N. Xanikov həmin kitabənin ikinci oxunuşunda birinci dəfə buraxdığı səhvlərə düzəlişlər etmiş, kitabənin ikinci oxunuşunda mərhumun atasının adını “Kəbir” şəklində yazmışdır. Kitabənin “Albom”dakı kiçildilmiş surətində bəzi səhvlər də vardır: a) birinci sətirdəki المشهد sözündə هـ hərfini göstərilməmiş, الخواجه sözündə ل hərfini əvəzinə ا hərfini yazılmışdır; b) ikinci sətirdəki جمال sözündə ل hərfini; c) üçüncü sətirdə شوال sözündə ا hərfini və خمسين sözü yazılmamışdır. N.Xanikov məqaləsində bunlardan yalnız birini – خمس- sözünü qeyd etmiş, inşa tarixindəki خمسين sözünün estampa olmadığını göstərərək yazmışdır: “Mən əminəm ki, o, orada vardır, çünki özüm onu dəfələrlə görmüşəm” (Khanikoff, 1862). Kitabənin əslilə N.Xanikovun “Albom”undakı kiçildilmiş surətinin fərqli cəhətləri Azərbaycan epiqrafikasına aid tədqiqat işində ilk dəfə olaraq burada təhlil edilir. N.Xanikov kitabənin estampını özü çıxarmamış, “Qafqaz” qəzetindəki

məqaləsində, bu işin ilk dəfə Y. Kestner, sonra isə poruqik Maqat tərəfindən yerinə yetirildiyini və sonuncunun çıxardığı surətlərin oxunuşunun daha dolğun alındığını qeyd edir.

Abidənin “Albom”da Y. Kestner tərəfindən işlənən şəklinin surətini N. Xanikov sonralar Asiya muzeyinə (Ermitaj) bağışlamışdır. Müəllif kitabənin digər bir xüsusiyyətini də göstərmişdir: *“Bəzi hallarda əlif hərfi üfüqi xətlərlə əvəz edilmişdir, həm də o sözlərdə ki, onlarda bu hərflər yoxdur”* (Vyderzhki iz “Zapisok N. V. Khanykova, Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, inv. № 1076).

Alman tədqiqatçılarından M.Hartman və E. Yakobstal Naxçıvan şəhərində XII əsrin dahi memarı Əcəmi Əbubəkr oğlunun ucaldığı Yusif bin Kusayr və Möminə xatun türbələrinin memarlıq xüsusiyyətləri, səthləri üzərindəki ornamentləri və kitabələri araşdırmışlar (Jacobsthal, 1899, s. 1-31). M. Hartman kitabənin birinci və ikinci sətirlərində yığılmış şeyx Yusifin atasının adını Kutaycir (Kusayyir) şəklində oxumuşdur. Adın bu cür oxunmasını V. Kraçkovskaya Kasir adının kiçildilmiş şəkli hesab edir (Krachkovskaya, 1948, s. 20). İ. Əzimbəyov kitabədəki: الخواجه الرئيس əvəzinə القمام الرشين الدين; ركن الدين əvəzinə كثر əvəzinə كتر oxumuşdur (Azimbekov, 1929). Kitabədə كثر adından sonrakı söz zədələndiyi üçün dəqiq oxunmamış, tədqiqatçılar tərəfindən fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. N.Xanikov həmin sözü özünün oxuduğu variantda verməyərək “Qafqazın müsəlman kitabələrinə dair qeydlər”ində yazırdı ki, *“Bu kitabə onunla fərqlənir ki, onda bir sözə görə bir qədər dolaşlıq yaranmışdır ki, sonrakı yüzilliklərdə ciddi səhvə gətirib çıxara bilər”* (Khanikoff, 1862, s. 147).

M. Hartman həmin sözü النالر şəklində yazır və qeyd edir ki, *“Kutajcir sözündən sonrakı sözü düzgün oxunmasına inamım yoxdur. Fərz etmək olar ki, o, təyindir; o zaman bu sözü “Elbali” kimi oxumaq olardı ki, “Palo (?) nəslindən olan” mənasını verir, ancaq bu halda da axırıncı hərfi “y” kimi qəbul etmək mümkün deyil”* (Hartmann, Tarix Enstitüsü Bilimsel Arşivi, envanter, 1067a, v.6).

Qahirədə nəşr edilən Ərəb epiqrafikasının xronoloji kataloqu”nda isə həmin sözü العالی şəklində yazılaraq qarşısında sual işarəsi qoyulmuşdur (Repertoire chronologie d’ epigraphie arabe, publie sous la direction de Et. Combe, 1937, s. 30). F. Zarre 1901-ci ildə Berlində nəşr etdirdiyi əsərinin birinci fəslində Yusif bin Kusayr və Möminə xatun türbələrinin tikinti xüsusiyyətlərini təhlil edərkən özündən əvvəlki müəlliflərin məlumat və təsvirlərindən istifadə etmişdir (Monuments of Persian architecture: historical investigation and recording of Muslim brick buildings in the Middle East and Persia, 1901, s. 8-14). Yusif bin Kusayr türbəsinin frizi üzərindəki kitabə V. Minorskinin məqaləsində, həmçinin “Ərəb epiqrafikasının xronoloji kataloqu”nda yoxdur. Kitabə ilk dəfə M. Hartman tərəfindən oxunsa da, Quran ayələrinin bölgüsünü düzgün

verməmişdir: “8 üzlü abidənin 3 üzündə ehtimal ki, III surədən 15-ci ayə, qalan 5 üzündə isə müsəlmanların əsas duası olan Fatihə verilmişdir” (Gartmann, Bakikhanova, opis' №. 1067a). N. Xanikov poruçik Maqatın çıxardığı surətlər üzrə türbənin kitabələrində hərflərin ölçülərini göstərmişdir: “inşa kitabəsində “ən uzun hərflərin hündürlüyü $1/2$ arşınadək – yəni 35 sm yaxın, memarın adında isə $1/4$ arşınadək – 90 sm-ə yaxındır” (Khanykov, 1850, s. 3). Deməli, memar Əcəminin adı yazılan kitabənin surəti də N.Xanikovda olmuşdur. Müəllif memarın və atasının adını düzgün oxumuş, lakin nisbəsini ən-Nəşəvi deyil, ən-Naxcıvani yazmışdır (Quluzadə, 2017-2018, s. 192-196). Naxçıvan şəhərində XII əsrdə ucaldılan və memarlıq incisi sayılan Möminə xatun türbəsi Qərb tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Kitabəni ilk dəfə X. Fren D. Monperenin çıxardığı surətlərdən oxumuşdur. Peterburq Elmlər Akademiyasının ordinar akademiki X. Fren ilk dəfə olaraq Möminə xatun türbəsinin kufi xətlə friz – günbəzlə gövdəni birləşdirən kəmərlə kitabəsini oxumuş və 1837-ci ildə çap etdirmişdir (Fraehn, 1837, s. 14-16). Möminə xatun türbəsinin qısa təsvirini alman tədqiqatçısı Hans İssel də vermişdir (İssel, 1904, s. 159). F. Zarre 1901-ci ildə Berlində nəşr edilmiş əsərinin birinci fəslində Yusif Kusayr və Möminə xatun türbələrini inşa xüsusiyyətlərini təhlil edərkən Tavernye, Yakobstal və Hartmanın məlumatlarından və təsvirlərdən istifadə etmiş, həmçinin kərpic tikililərin kitabələrini öyrənərək Berlində nəşr etdirmişdir. Müəllif eyni zamanda Möminə xatun və Səmərqənddəki Qur-i Əmir abidələri kompleksinin məhv edilməsini qeyd etmişdir (Denkmäler persischer Baukunst, 1901, s. 166).

Kitabənin əvvəli birinci üzə yazılsa da X. Fren onu yeddinci üzə oxumağa başlayıb. X. Fren həm هذا, həm də المشهد sözlərindəki ا hərflərini mötərizədə vermişdir. Kitabədə المشهد sözündə hərəfi vardır. الملك sözündə ا və م hərflərini də mötərizədə vermişdir. X. Fren المويد, العادل, العالم sözlərini oxumuş və mötərizəsiz yazmışdır; deməli, həmin dövrdə bu sözlər kitabədə olmuşdur. Epiqrafçı Ə. Ələsgərzadə kitabədə bir neçə kərpic töküldüyündən üç sözü mötərizədə vermiş və yəqin ki, bu mətnin bərpasında X. Frenə istinad etmişdir. Müəllif عصمته sözündən sonra Möminə xatunun adını oxuya bilmədiyi üçün sual işarəsi qoymuşdur. Bəlkə də kitabənin surətinin yaxşı alınmaması buna səbəb olmuşdur. X.Fren üçüncü üzə olan المسلمين و sözlərindən sonra ج hərfini ك kimi vermiş, VIII üzdəki مومنه خاتون, IX və X üzlərdə olan yazıları oxuya bilməmişdir. X. Fren friz kitabəsindən başqa türbənin digər kitabələrindən məlumat vermir (Fraehn, 1837, s. 14-16). N. Xanikov kitabənin IX və X üzlərdəki hissələrini birinci oxunuşda deyil, ikinci dəfə oxumuşdur. Lakin Ə. Ələsgərzadənin fikrincə, N. Xanikov X üzdəki دورکن يا رب چشم بد sözlərini düzgün olmayaraq کار کشويد دور تا بر şəklində oxumuş və əvvəlki misranın ardı hesab edərək şeir olduğunu

yazmışdır. N. Xanikov X. Frenin D. Monperenin surətini çıxardığı və əvvəli ərəb dilində olan kitabənin “*kifayət qədər uzun*” olan ardını oxumadığını, mətnin oxunmayan hissəsinin ərəb dilində deyil, fars dilində yazılan şeir parçaları olduğu və həmin dövrdə farsdilli kitabələrin kufi xətlə yazıldığını göstərən abidə olduğunu yazmışdır. Buna sübut olaraq, Culfa və Mərənd məntəqələri arasında yerləşən karvansaranın çox dağılmış giriş qapısı üzərindəki farsdilli şeirlərin qafiyəsində işlənən və bir neçə dəfə təkrar olunan تو باد بکام sətrinin həkk olunduğunu qeyd edir (Khanikoff, 1851, s. 25-30).

I üz: بسم الله الرحمن الرحيم امر ببناء هذا (المشهد)

II üz: [الملك العالم العادل المويد] المنصور الكبير

III üz: شمس الدين نصره الاسلام و المسلمين

IV üz: جهان پهلوان اتابك ابو جعفر محمد ابن اتابك ايلدكز

V üzdəki kitabələr tökülmüşdür.

VI üzdəki kitabələr tökülmüşdür.

VII üz: [ج] لال الدنيا و الدين عصمة الاسلام

VIII üz: و ا [لمسلمين مومنه خاتون رحمه الله تعا]

IX üz: لی ما بگردیم پس بماند روزگار ما

X üz: بمیریم این بماند یاد گار یا رب چشم بد دور کن

N. Xanikov səhvən türbənin on iki üzlü olduğunu yazmış, IV-VIII üzlərdə friz kitabəsinin töküldüyünü qeyd etmişdir. M. Hartman türbənin on üzlü olduğunu və IV-VI üzlərin töküldüyünü yazmış, türbə üzərindəki kitabələri 5 qrupa ayırmışdır. Lakin M.Hartman birinci üzdəki الرحيم sözünü oxumamış, III üzdəki المسلمين و sözündən sonra ج hərfini ك şəkildə vermişdir. Ayələrin üzlərə görə bölgüsü M. Hartman tərəfindən də düzgün verilməmişdir. M. Hartman I və VI üzlərdə – 1-17-ci; II və VII üzlərdə – 18-34-cü; III və VIII üzlərdə – 35-51-ci; IV, V, IX və X üzlərdə – 52-83-cü ayələrin yerləşdiyini göstərir (Gartman, Tarix İnstitutün Elmi Arxivi, inv. № 1067a, v.6). Ə. Ələsgərzadə M. Hartmanın səhvlərini göstərərək qeyd edir ki, “*bizim verdiyimiz ayələrin bölgüsü söz-bə-söz yoxlanılmışdır və qətiyyətlə deyə bilərik ki, M.Hartmanın bölgüsü səhvdir*” (Aleskerzade, 1947, s. 377).

Möminə xatun türbəsinin XIX əsrdə çəkilmiş şəkildə türbədən cənub tərəfdə qoşa minarəli baştağ əks olunmuşdur. 1836-cı ildə nəşr olunan mənbədə türbənin ətrafında yarıçulmuş məscid və onun yanında təqribən 10 sajin (21 metr) hündürlüyündə qoşa minarə qalıqlarının olması göstərilir (Nablyudayetsya statistika rafichesk, topografii, finansov i izdannoye po vysochayshemu soizvoleniyu). Baştağı yuxarıdan və kənarlardan əhatə edən kitabələrdən başqa qapısı üzərində də

iki kitabə olmuşdur. Kitabələr XIX əsrdə tədqiq edilmişdir. Hazırda baştağ və minarələr yoxdur. Baştağın yuxarısındakı ərəb dilində, kufi xətlə aşağıdakı kitabə yazılmışdı:

الملك العالم العادل الاعظم اتابك ابو جعفر محمد ابن اتابك ايلدكيز نور الله قبره

Tərcüməsi: Alim, adil, böyük hökmdar Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy İldəgiz- Allah qəbrini işıqlandırın.

Kitabəni X. Fren, (Fraehn, 1837, s.14). sonra N. Xanikov oxumuşlar (Khanikoff, 1851, s. 26-27). N. Xanikov baştağı yuxarıdan və yanlardan əhatə edən kitabədə Quran ayəsinin yazıldığını göstərmişdir. Onun kitabədən çıxardığı kiçik bir surətdə fars dilində در این سرای کسی sözlərini oxuyan Ə. Ələsgərzadə burada Quran ayəsinin yazılmadığını, əksinə, Möminə xatun türbəsinin frizində olduğu kimi burada həm ərəb, həm fars dillərində kitabələr olduğunu ehtimal edir (Aleskerzade, 1947, s. 379).

Baştağın qapısının tağı üzərində ərəb dilində, kufi xətlə kitabə olmuşdur:

و المتولى الامير نورالدين سير سوار اترور ديار الاتابكى عمل عجمى بن ابى بكر البنا النخجوانى

Tərcüməsi: ... və mütəvəlli (vəqf işlərini idarə edən), Atabəy məmləkətinin vergi yığan atlı (süvari) dəstəsinin başçısı əmir Nurəddin. Naxçıvanlı memar Əcəmi bin Əbi Bəkr Naxçıvanının işidir.

Kitabənin ilk dəfə N. Xanikov oxusa da sonrakı tədqiqatçılar bunu qeyd etmirlər. Kitabələri çap edilən şəkillərdən oxumaq çətin olduğu üçün Ə. Ələsgərzadə yazıları N. Xanikovun əsərlərindən götürərək düzəlişlər etmişdir. Ə. Ələsgərzadə N. Xanikovun kitabədə “naxçıvanlı memar” sözlərini oxuduğuna əmin olmadığı üçün bunları mötərizədə verir.

“Ərəb epiqrafikasının xronoloji kataloqu”nda əmir Nurəddinin adından sonra yazılan سيد الامير نورالدين سير سوار ابن وردبان – sözü düzgün olaraq سير şəklində yazılmışdır. Burada kitabə fərqli – الامير نورالدين سير سوار ابن وردبان – ifadəsi “Kataloq”a istinad edən digər tədqiqatçıların diqqətindən yayınmışdır (Repertoire chronologie d’ epigraphie arabe, 1937, s.152). Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində yerləşən memarlıq kompleksindən günümüzə türbə, yarıdağılmış halda minarəli baştağ və qoşa minarələr arasında olan məscid-mədrəsənin qalıqları gəlib çatmışdı. Hazırda həmin abidələr bərpa edilmişdir.

XVII əsrin əvvəllərində Tavernye yazırdı ki, 12 yarımşilindri saxlayan və bir-birinə bitişik olan dörd günbəz ortaya doğru formasını dəyişir, dörd tərəfli olur, yığılaraq sivriüclüqlə qurtarır. O, abidənin həm xarici, həm də daxilində mavi rəngli kaşı ilə çoxlu sayda relyefli gül ornamentlərinin işləndiyini yazır (Tavernier seyahatnamesi, 2010). Abidənin XIV əsrdə

tikildiyini yazan müasir tədqiqatçılardan fərqli olaraq N. Xanikov Qarabağlar türbəsini Möminə xatun türbəsi ilə müqayisə edərək onun inşa tarixini XII əsrə aid etmişdir.

M. Berxem 1911-ci ildə dağıntılara məruz qala biləcək epiqrafik materialların dərc edilməsini gələcək tədqiqatçılar üçün mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərmişdir (Berchem, 1911).

2. Məscid kitabələri

N. V. Xanikov akademik X. Frenin tapşırığı ilə knyaz Vorontsovun arxivində saxlanılan “Qafqaz müsəlmanlarının sitayiş etdikləri müqəddəs yerlər” adlı məlumat xarakterli sənədlərə əsaslanaraq Naxçıvan və Ordubad ərazisinin bir sıra XII-XVIII əsr abidələrini öyrənmişdir. Aza kəndində qədim məscidin salamat qalan minarəsi üzərində “Şeyx Cühənnanın oğlu” sözlərini oxumuşdur. Kitabəsində adı qalan və XIII-XIV əsrlərdə yaşamış bir memar haqqında məlumat verilən həmin abidə günümüzədək gəlib çatmamışdır. N. Xanikov Ordubad şəhərindəki Came məscidinin qapısı üzərində qoyulan daş lövhədə həkk olunmuş I şah Abbasın fərmanını oxumuşdur. Fərman Ordubad əhalisini xəzinəyə verilən vergilərdən azad edilməsi haqqındadır.

Vənənd kəndi Naxçıvanın qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Kənd Ordubad şəhərindən 17 km şimal-qərbdə, Vənəndçayın sağ sahilə boyu yerləşir. Naxçıvan Ensiklopediyası'nın mənbələrə əsaslanan məlumatına görə kəndin adı burada məskunlaşan türk tayfası Vənəndlərin adından götürülmüşdür (Naxçıvan ensiklopediyası, 2002, s. 575). Yazılı qaynaqlara görə, Volqa bulqarlarının bir hissəsi b.e. əvvəl II əsrin ikinci yarısında Qarsa, sonralar isə Ordubad ərazisinə gəlmiş, indiki Vənənd kəndinin əsasını qoyaraq buraya öz başçıları Vəhəndur Bulqar Vəndin adını vermişlər. Kənddə orta əsrlərdə inşa edilən Cümə məscidi, hamam, üzərində ərəb və fars dillərində kitabələr həkk edilən qəbirüstü abidələr – başdaşları, daş qoç heykəlləri günümüzədək gəlib çatmışdır. Vənəndin epiqrafik abidələrinin öyrənilməsinin bünövrəsi XIX əsrdə görkəmli rus şərqşünası N. Xanikov tərəfindən qoyulmuşdur. N. Xanikov Cümə məscidinin taxta lövhə üzərində qara mürəkkəblə yazılmış XVIII əsrə aid təmir kitabəsini oxumuş və çap etdirmişdir (Khanikoff, 1862, s. 57). N. Xanikovun tədqiq etdiyi Vənənd Came məscidinin kitabəsi XVIII əsrin I yarısında Ordubadın, ümumilikdə Naxçıvanın sosial-iqtisadi vəziyyətini əks etdirdiyi üçün tarixi əhəmiyyətə malikdir.

N. Xanikov 1850-ci ilin noyabrında Peterburqa – şərqşünas P. Savelyevə göndərdiyi məktubda yazır ki, ona araşdırması üçün Ordubadın XIV-XVII əsrlərə aid kitabə şəkilləri və surətləri verilmişdir. 1862-ci ildə N. Xanikov Ordubad rayonunun Nüsnüs kənd məscidinin kitabəsini dərc etməklə Əbu Səid Bahadur xanın hakimiyyəti dövrünə aid daha bir epiqrafik abidəni elmi dövriyyəyə daxil etmişdir. N. Xanikovun “Nüsnüs məscidinin kitabəsi” adı ilə çap etdirdiyi

mətn qədim pirin qapısı üzərində həkk edilmişdir. N. Xanikov öz xətti ilə albomunun 71-ci səhifəsində kitabənin qrafik təsvirinin altında “*Ordubad qəzasının ... Nasmus kənd məscidinin kitabəsi*” – qeydini yazmış və bu mətni “*Əbu Səid xanın hakimiyyəti dövrünün – 720 (=1320)-ci ilin gözəl yazısı*” adlandırmışdır. N. Xanikovun h.726- cı il əvəzinə səhvən oxuduğu h.720–ci il tarixini V. Kraçkovskaya da təkrar etmişdir.

Lakin görkəmli rus-sovet şərqşünası V. Kraçkovskaya kitabənin tərtibini təsvir edərək yazmışdır ki, albomdakı şəkil, yəni kitabənin surəti orijinalın qrafikasını dəqiq əks etdirmədiyindən bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, qeyd olunan kitabələrin əslini tədqiqatçı özü görməmiş, onları ottisk vasitəsilə oxuyub tərcümə etmişdir. Albomdakı qrafik təsviri də ola bilsin, ottisk üzərindən işləmişdir. V. Kraçkovskaya 1947-ci ildə dərc olunan məqaləsində bu kitabəni daha ətraflı araşdırmış, N. Xanikovun Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin arxivində saxlanılan ərəb və farsdilli kitabələrin təsvirlərindən ibarət albomunun 29-cu səhifəsində 71-ci nömrə ilə qeyd olunan həmin kitabənin transkripsiyasını aşkar edərək öz məqaləsinə daxil etmişdir (Krachkovskaya, 1948, s. 29-30). Qəbirüstü xatirə abidələrinin kitabələrinin öyrənilməsi də əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvanın orta əsrlər epitafiyalarının öyrənilməsi tarixi N. Xanikovun fəaliyyəti ilə başlayır. Hərbiçi M. Arxangelskinin 1851-ci ildə Ordubad şəhərinin Malik İbrahim qəbiristanlığından epitafiyaların üzünü köçürərək ona göndərdiyi estamplar içərisində h. 227-ci ildə (842-ci il) fars dilində həkk edilmiş epitafiya N. Xanikovun diqqətini cəlb etmiş, bölgənin orta əsr epitafiyalarının öyrənilməsinə maraq oyatmışdır. Tiflis canişinliyində çalışarkən N. Xanikov 1848-1852-ci illərdə xidməti işi ilə əlaqədar 9 dəfə Naxçıvana gəlmişdir. N. Xanikov sufi şeyxi Əbu Səid Əbu-l-Xeyr əl-Xorasaninin nəslindən olan və Ordubad şəhərinin Malik İbrahim qəbiristanlığından Şeyx əl-islam Əbu Səid əl-Xorasaninin epitafiyasını ilk dəfə olaraq tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir.

N. Xanikov Aza kəndinin qəbiristanlığında bəzi epitafiyaları nəzərdən keçirmiş və kitabələrin tarixinin XVI əsrdən sonraya aid olması barədə qısa məlumat vermişdir. Görünür, N. Xanikov vaxt azlığından ərazidəki abidələri öyrənə bilməmişdir. 1852-ci ilin aprelində Ordubad rayonu ərazisində Gilançayın sol sahilində yerləşən Xaraba Gilan şəhər yerində (qədim Kiran şəhəri) olan N. Xanikov şəhərin xarabalığını nəzərdən keçirir və üzərində ərəb dilində “yeddi yüz on ikinci ildə Dilquşa gəldi, dua etdi və getdi” məzmunlu kitabə olan bir daş tapır. Həmin ilin oktyabr ayında N. Xanikov litsey dostu A. V. Qolovninə yazdığı məktubunda şəhərin monqollar tərəfindən dağıdıldığı haqqında mülahizələrini bildirir. Bu nəticəyə gəlir ki, h. 712-ci ildə (h.712= 1303-1304) Kiran şəhəri artıq mövcud deyildi. N. Xanikovun yazdığı məlumatdan sonra Xaraba Gilan

mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. 1895-ci ildə alman arxeoloq Dumberq şəhərin qəbiristanlığından bir neçə kitabəli mərmər sənduqələri Qafqaz muzeyinə aparmışdır. Ayrı-ayrı illərdə burada arxeoloji qazıntı işləri aparılmış, maddi-mədəniyyət nümunələri, o cümlədən numizmatik və epiqrafik materiallar əldə edilmişdir.

Lakin həmin dövrdə epiqrafik abidələrin toplanmasının və tədqiqinin təsadüfi xarakter daşması və əksəriyyətinin lazımi təcrübəsi olmayan həvəskarlar tərəfindən araşdırılması elmi ehtiyaclara cavab vermir, üzdənirəq “mütəxəssislərin” fəallığı sayəsində son dərəcə əhəmiyyətli kitabə nümunələri korlanır və ya məhv edilirdi (Faley, Izvestiya RAN, 1917, T. 11, vyp. 3, otdel'nyy ottisk, s. 171). Rusiya EA Maddi Mədəniyyət Tarixi İnstitutunun elmi arxivində saxlanılan sənədlərə görə, aşkar edilən materiallar “yığın halında” toplanır və hər hansı bir sənədləşmə aparılmırdı (Dlujnevskaya, 2014, s. 21).

E. Lalayantsın tərtib etdiyi “Böyük şəhər Xaraba Gilan xarabalıqlarındakı qəbirüstü kitabələrin maraqlı fotosəkilləri” adlı albomu (Quliyeva, 1997, s. 83-88, 83-88). S. Ter-Avetisyannın 1912-ci ildə Xaraba Gilanda apardığı qazıntı işlərində aşkar edilərək Tiflisdəki Qafqaz muzeyinə (indiki Gürcüstan Milli Muzeyi) təhvil verilən üzəri yazılı əşyalar və gəc karniz parçaları ilə yanaşı 80 pud ağırlığında olan mərmərdən hazırlanmış kitabəli qəbirüstü abidələrin sonrakı “taleyini” haqqında məlumat yoxdur (Ter-Avetisyan, 1915, vyp. IV). 1913-1914-cü illərdə Rusiya Arxeoloji Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən Naxçıvanda aşkar edilən bir çox kitabəli mərmər lövhələr və gəc karniz parçaları Qafqaz muzeyinə (indi – Gürcüstan Milli Muzeyi) verilmişdir. 1927-ci ildə S. Ter-Avetisyan yenidən Ordubad rayonunun Dər və Aşağı Azad kənd qəbiristanlıqlarından bir neçə kitabəli abidəni də Tiflisdəki muzeyə aparmışdır. Mühəndis İ. Zaxarovun Xaraba Gilandan Dər kənd qəbiristanlığına aparılan və dövrümüzə gəlib çatmayan bir abidənin S. Ter-Avetisyana təqdim etdiyi kitabəsi də tədqiq olunub nəşr edilməmişdir (Ter-Avetisyan, 1927, t.6, s. 165-178).

Nəticə

XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında hazırlığı olmayan şəxslər tərəfindən kitabə mətnlərinin oxunuşunda və tərcüməsində səhvlərə və yanlışlıqlara yol verilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı qeyd edilməlidir ki, arxeoloji və epiqrafik irsin qəsdən və ya səriştəsiz “tədqiqatçılar” tərəfindən, xüsusilə birinci dünya müharibəsi illərində mərkəzə daşındığı və dağıldığı halları da olmuşdur (Marr, 1916, s. 1484-1487). Naxçıvanın epiqrafik abidələrinin böyük əksəriyyəti Ordubad və Naxçıvan şəhərlərində, ətraf kəndlərin ərazisində qalmışdır. Daş kitabələr Naxçıvan şəhərində yerləşən “Xan Sarayı” Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyində və Açıq Səma Altında Muzey

kompleksində də mühafizə olunur. Epiqrafik irsin zənginliyi baxımından Ordubad rayonunda orta əsrlərin Gilan türbəsi, Culfa rayonunun Əlincə çayı sahilində yerləşən Xanəgah kompleksinin (XII-XV əsrlər), məscid, mədrəsə, türbə, imamzadə, qala və digər tikintilərin kitabələri xüsusi qeyd edilməlidir. Naxçıvanın orta əsr memarlıq inciləri Harvard universitetində nəşr edilən Ağa Xan Memarlıq Fondunun siyahısına daxil edilmişdir (Jarrar, 1994, s. 134-135). Naxçıvanın orta əsrlərə aid abidələrinin dövlət tərəfindən mühafizə və bərpa edilməsi, həmçinin bu sahədə aparılan yeni araşdırmalar dünya islam epiqrafikası irsinə inteqrasiyanı təmin etməyə xidmət edir. Naxçıvan şəhərinin İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin VI Konfransında (13-15 oktyabr, 2009-cu il) 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan edilməsi Azərbaycanın bu qədim diyarındakı zəngin mədəni-mənəvi irsə yüksək qiymət verilməsinin təzahürüdür.

Mənbələr

Aleskerzade, A. A. (1947). Nadpisi mavzoley Yusifa, syna Kuseyra i Mumine khatun. Arkhitektura Azerbaydzhana- epokhi Nizami: sbornik statey. *Gossudarstvennoye arhitekturnoe izdatelstvo*, 373-379.

Azimbekov, I. (Meddah). (1929). Musul'manskiye nadpisi Tiflisa, Erivani i Nakhichevanskoy ASSR. *Izvestiya Azkomstarisa*, 4, (2), 295-297.

Berchem, M. V. (1911). L'architecture musulmane de la Perse. *Journal des savants*, 9e année, Février, https://www.persee.fr/doc/jds_0021-8103_1911_num_9_2_3678.

Dieulafoy, J. (1987). *La Per la Chaldee et la Susian. Relation de Voyage*. Librairie Hachette et c. Boulevard Saint German.

Denkmäler persischer Baukunst: geschichtliche Untersuchung und Aufnahme muhammedanischer Backsteinbauten in Vorderasien und Persien. (1901). Verlag von Ernst Wasmuth, https://archive.org/details/denkmlerpersis01_sarr/page/n7/mode/2up.

Dlujnevskaya, G.V. (2014). *Arkheologicheskiye issledovaniya v Evropeyskoy chasty Poccuu i na Kavkaze v 1859–1919 gg. po dok.* Nauchnogo arkhiva Instituta istorii material'noy kul'tury RAN, SPb: LEMA.

Dubois de Montpreux. (1840). Mines de sel de Nakhtchevan. Voyage autour du Caucase. Paris. Librairie de Gide. №6, http://apsnyteka.org/file/Dubua_de_Monpere_Voyage_autour_du_Caucase_IV.pdf.

Falev, P.A. (1917) Otchet o poezdke v Zakafkazye i v Azerbaydjan letom 1916 g. *Izvestiya RAN*, T. 11, vip. 3, s. 171 (otdel'nyy ottisk). – s. 171.

Fraehn, C. M. (1837). Ueber zwai inschriften in Nachitschewan. *Bulletein de l. Academie descences*, vol. 2, № 1.

Gartman, M. *Dve nadpisi*. AMEA A.A. Tarix İnstitutün Elmi Arxivi, inv. № 1067a, – v.5-6.

Guluzadeh, A. A. (2015). *The epigraphic monuments of Nakhchivan: Some topical problems of their studies*. Nauchnyy poisk v XXI veke: obshchestvennyye i gumanitarnyye nauki.

Guluzade, A. A. (2022). Study of Epigraphic Monuments of Nakhchivan in the 19th Century and the 1920s. *elektronnyy zhurnal po istoricheskim naukam i arkheologii*, 1. DOI: 10.47475/2542-0275-2022-0112.

Issel, H. (1904). *Das Handbuch des Bautechnikers* [in: 15 band] Die Baustillehre. Verlag von Bernh, Voigt, – band 12.

Jacobsthal, E. (1899). *Mittelalterliche Backsteinbauten zu Nachtschewan im Araxesthale*, aufgenommen und dargestellt von Mit einer Bearbeitung der Inschriften von Martin Hartmann.

Jarrar, S., A. Riedlmayer and J. B. Spur (1994). Resources for the Study of Islamic Architecture: Aga Khan Program for Islamic Architecture. *Historical section*. MA: XII Band, 134-135. http://archnet.org/library/documents/one-document.tcl?document_id=6053

Ker Porter, R. (1822). Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c.: during the years 1817, 1818, 1819, and 1820: [in 2 vol.] / R. Ker Porter. Printed by A. & R. Spottiswoode, vol 2.

Keppen, P. I. (1836). O Chernom more i Kavkaz. *Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya*, 12, 6-20.

Khanikoff, N. V. (1862). Memoire sur les inscriptions musulmanes du Caucase. *Journal asiatique*, – Tome XX, ser. 5. –78. Août, Librairie de orientale de Benjamin Duprat, <https://books.google.be/books?vid=GENT900000008145>.

Khanikoff, N. V. (1851). Sur quelques inscriptions musulmanes du Caucase (Lu le 22 février 1850). *Bulletin des Sciences Historiques, Philologiques et Politiques*. 8, 1-2.

Khanykov, N.V. (1850). Yeshyo arkheologicheskiye izvestiya. *Kavkaz*, 85-86, 3.

Khanykov, N.V. (1862). *Zapiski musul'manskikh nadpisey na Kavkaze*. *Aziatskiy zhurnal*, avgust, 1862. *Perevod s frantsuzskogo E. G. Spitnitskoy (Gyunter)*. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi arxivi, Fond №1, siyahı 2, iş 1076.

Kloos, R. M. (1980). *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Krachkovskaya, V. A. (1956). Arabskaya epigrafika na Kavkaze s 60-kh gg. XIX v. do Oktyab'skoy revolyutsii. *Sovetskoye vostokovedeniye (Izd-vo AN SSSR)*, M.-L., 12, s.3-15.

Krachkovskaya, V.A. (1948). Neizvestniy albom po arbskoy i persidskoy epiqrafike. *Epigrafika Vostoka. Izd-vo AN SSSR*, 2, 29-30.

Marr, N. YA. (1916). Predvaritel'niy otchet po II komandirovke S.V. Ter-Avetisyana v zanyatiye russkimi voyskami chasti Turechkoy Armenii. *SPb: Izvestiya imp. Akademiyi nauk*, 6, 1484-1487.

Monuments of Persian architecture: historical investigation and recording of Muslim brick buildings in the Middle East and Persia. Berlin, Verlag fon Ernst Wasmuth. (1901). <https://archive.org/details/denkmlerpersis01sarr/page/n7/mode/2up>.

Naxçıvan ensiklopediyası (2002). AMEA.

Obozrenie rossiyskich vladeniy za Kavkazom v stitceskom, etnoqraficeskom, topoqraficeskom i finansovom otnosheniyach: Nakhichevanskaya provintsiya SPb.: chast IV.Tip. Departament Vneshney torqovli, s. 310–331.

Onullahi, S. M. (1999). Jan Battist Tavernye. Naxçıvan haqqında Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, *Humanitar elmlər seriyası*. 3.

Quliyeva, A. Ə. (1997). *Naxçıvan MR-in epiqrafik irsinin öyrənilməsində şərqşünas N.V. Xankovun rolu. Azərbaycan tarixi, arxeologiyası və etnoqrafiyası problemlərinə dair. Azərbaycan EA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*, s. 44-49.

Quliyeva, A. Ə. (1997). Xaraba Gilanın epiqrafik abidələrinin öyrənilməsinə dair Tarix və onun problemləri. 2, 83-88.

Quluzadə, A. Ə. (2018). *Yusif Kuseyir oğlu türbəsinin memarlıq ünsürləri. XXI əsr və tarixi islam şəhərləri II Beynəlxalq konfransının materialları. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin nəşriyyatı.*

Repertoire chronoloqie d' epigraphie arabe: [1-16] publie sous la direction de Et. Combe.J. Y.Sauvaqet et. G.Wiet. – Le Caire, impremerie De le institute Français. – T. 9 nouvieme (№3246). (1937).

Shopen, I. *Istoricheskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epokhi prisoyedineniya yeye k Rossiyskoy imperii. Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1852. – 1236 https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003542373/.*, s.321.

Şardən, J. (1994). *Səyahətnamə. Elm nəşriyyatı.*

Tavernier seyahatnamesi: Stefanos Yerasimos'un anısına. (2010). Jean Babtiste Tavernier (Edit. Stefanos Yerasimos). Kitap Yayinevi.

Teoriya i metody issledovaniya vostochnoy epigrafiki. (2006). Otv. red. D.D. Vasil'yev. Ros. akad. nauk, In-t vostokovedeniya. Vostochnaya literatura.

Ter-Avetisyan, S. V. *Opisaniye razvalin Kharaba-Gilan Nakhichevanskogo uyezda, Ordubadskogo uchastka*. Izvestiya Kavkazskogo otdeleniya Moskovskogo arkheologicheskoye obsherstvo, 1915. Vip. IV.

Ter-Avetisyan, S.V. *K arkheologicheskomu obsledovaniyu Kharaba Gilana*, 1927. t.VI, 165-178.

Vyderzhki iz Zapisok o musul'manskikh nadpisyakh na Kavkaze H.V. Khanykova, opublikovannykh v Aziatskom zhurnale avguste 1862 g. Perevod s frantsuzsk. yaz. E. K. Spitnitskoy (Gyunter) / AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Arxivi, inv. № 1076.